

بنیادشناسی پژوهش در حوزه علوم دین و معارف اسلامی

حسین خنیفار^۱، اکبر فرجی ارمکی^۲

چکیده

حوزه علوم دین، معارف اسلامی و فلسفه حوزه‌ای فراملی است که از سویی از دیرینگی برخوردار است و از سوی دیگر در ابعاد جهانی مورد التفات، احترام، انتقاد و عنایت و دشمنی است که در آن، آموزش و مقوله پژوهش نیز پا به پای مقارنت و معاضدت تحولات آن مورد توجه بوده است. در حال حاضر توجه به امر پژوهش در این عرصه عمیق تر و دغدغه اصلی فرهیختگان این عرصه ملی و بین‌المللی است.

این نوشتار ضمن مفهوم‌شناسی و پیشینه‌کاوی شاخصه‌ها و مؤلفه‌های اساسی، عمده بحث را به سمت و سوی مقوله پژوهش در حوزه معارف دینی و تعلیم و تربیت اسلامی سوق داده و با بیان مسئله، اهداف، اهمیت و محوریت موضوع و سپس مفهوم‌شناسی در صدد تبیین نظام علمی روش تحقیق این وادی و ارائه ساختار مناسب «نظام پژوهشی» حوزه محور است. این مهم با تبیین مأموریت نظام پژوهشی و اهداف آن و وظایف مدیریت دانایی محور و پژوهش مدار صورت گرفته و سپس الگوی خط مشی گذاری نظام پژوهش و مؤلفه‌های جامع در چهارده محور در کانون بررسی قرار گرفته و به مقوله آموزش و تأثیر آن در پژوهش حوزه اشاراتی شده است.

کلید واژه‌ها: نظام پژوهشی، ساختار پژوهش، مدل‌های پژوهش، راهبردهای مدیریتی پژوهش، حوزه تعلیم و تربیت اسلامی، فلسفه پژوهش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
سال جامع علوم انسانی

مقدمه

حوزه و دانشگاه علوم دین، فلسفه و معارف اسلامی اصلی‌ترین نهاد آموزش، تربیت و سازماندهی صاحب‌نظران و اندیشوران و پژوهشگران در عرصه علوم دینی در سطوح مختلف است که با پیشینه‌ای به فراخنای تاریخ و به منزله یک سازمان اجتماعی دارای اهداف، ساختار، ساز و کار و نقش و کارکرد درونی و اجتماعی خاصی بوده است.

حوزه علوم دینی و معارف اسلامی در لغت به مفهوم ناحیه، مرکز و مجتمع است^۱ و از نظر اصطلاح بر مجموعه مدارس، دانشگاه‌ها و فعالیت‌های رسمی و جانبی آموزشی رایج در یک منطقه اطلاق می‌شود. در آغاز واژه مدرسه در نظام تعلیم و تربیت دینی به عنوان نهاد آموزشی و رفته‌رفته از اواخر قرن سوم و در خلال قرن چهارم هجری قمری به دنبال تأسیس نهادهایی ویژه آموزش از سوی عالمان، حاکمان و نیکوکاران در شهرهایی همچون بلخ، بخارا، مرو، سمرقند، غزنه، نیشابور، بیهق، آمل، قم، کوفه، بصره و بغداد به سراسر جهان اسلام راه یافت و پس از آن در گستره جهان اسلام مهم‌ترین نهاد آموزشی پس از مساجد شناخته شد.^۲ در این باره به صورت پراکنده نیز اطلاعاتی در لابه‌لای گزارش مربوط به شهرهای مختلف شیعه به دست آمده.^۳ تأسیس مدارس نظامیه، به ویژه نظامیه بغداد به دست خواجه نظام‌الملک، تحولی عمیق در نظام مدارس علمیه پدید آورد.^۴ پیش از تأسیس مدارس، فعالیت‌های آموزشی در مساجد صورت می‌گرفت. پیامبر ﷺ خود تعلیم و تبلیغ را پس از تشکیل حکومت در مدینه، از مسجد آغاز کرد و شاید تا حدود سه قرن در کنار مساجد، فعالیت‌های آموزشی در منازل، دربار حاکمان، کتابخانه‌ها، امکان عمومی و نهادهایی نو چون بیت‌الحکمه و مانند آن رونق داشت. به تدریج و به دلیل تنوع و گسترش فعالیت‌های آموزشی نهاد مدرسه در کنار مسجد شکل گرفت.^۵

حوزه علوم و معارف اسلامی دین و خاستگاه وحی که تکیه این مقوله بر مبحث روش‌شناسی پژوهش در آن است، به عنوان بخشی از سازمان فراگیر آموزشی اسلامی است که از نظر دیرینگی، از قرن اول هجری قمری رونق یافت و در قرن پنجم به اوج رسید. شاید بتوان با وجود پاره‌ای اختلاف نظر، ورود شیخ طوسی به نجف را در ۴۴۸ قمری، سرآغاز محوریت یافتن آن و در فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی شیعی دانست. در

سده‌های میانی هجری، در اغلب شهرهای ایران و عراق مدارس علمی وجود داشته است.^۶ ولی پس از نجف که همواره دیرپاترین مدارس علمی پروتق شیعی بوده است (در دوران معاصر حداقل ۴۱ مدرسه در نجف فعالیت داشته است)، مدارس و مراکز علمی شهرهای حله و قم آوازه‌ای بلند یافته‌اند.

وضع موجود

در حال حاضر گستره و تنوع فعالیت‌ها و اهتمام در غنی‌سازی مؤلفه پژوهش برای همه سطوح و مقاطع تحصیلی و پایه‌های آن در حوزه‌ها و دانشگاه‌های اسلامی مورد توجه قرار گرفته؛ همچنین رونق‌بخشی به مقوله پژوهش مورد عنایت است و جا دارد که در زمان حاضر به صورت عمیق به آن پرداخته شود. از اهم وظایف در این عرصه، مقوله سیاست‌گذاری‌های جدید آن است. از طرفی نیز نباید غافل شویم که وضع موجود تولید علم در دانشگاه علوم دین و فلسفه و معارف اسلامی و بخش‌های پژوهشی در نظام آموزش تعلیم و تربیت اسلامی وضع آرمانی نیست. اما به مطلوبیت نزدیک شده است. البته این به معنای تخطئه یا تضعیف آن نیست، بلکه صحه گذاشتن بر این مسئله است که وضعیت پژوهشی در حال حاضر نه زبیده آن و نه پاسخگوی نیازهای روز و عصر حاضر است و صد البته بهتر و فرازین‌تر از این باید باشد که متأسفانه اکنون این‌گونه نیست و همین امر باعث اعتراض استادان دانشگاه بزرگ دینی از جمله آیه‌الله جوادی آملی می‌شود که می‌فرماید:

متأسفانه در حال حاضر حوزه علوم دین، فلسفه و معارف اسلامی ما در فاز مصرف افتاده است. انبوهی از تولیدات علمی و کتاب‌های چاپ شده داریم، ولی تحصیل و پژوهش در آن مشهود نیست و بیشتر فیش‌برداری و تلخیص است تا تدقیق، در حالی‌که فیش‌برداری و (مونتاژ متون) ترویج فرهنگ مصرف دانش است نه کالبد شکافی آن، (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ص ۴) عزیزان محقق فرهیخته و شایسته در این راه باید تلاش بیشتری بکنند و به تولید علم مفید اقدام نمایند و ما در این قسمت به شدت با فقر مواجهیم. (همان ص ۴).

امروز وارد دوران جدیدی شده است، به‌طوریکه دنیای دانشمندی به اتمام رسید و عصر روش‌مندی جانشین آن شده و از جهتی نیز دنیا وارد عصر تغییر گردیده است و این از یک تحول بزرگ در عرصه‌های مختلف آموزش، پژوهش و نظام‌های علمی و آموزشی حکایت

دارد، و همین ضرورت غنی‌سازی ابعاد یاد شده را صد چندان می‌کند. به قول دکتر تویجری^۷ اکنون جهان آموزش و پژوهش به جایی رسیده است که نیاز به مهندسی مجدد نظام‌های آموزشی و پژوهشی حتمی شده و لذا کسی که به نسبت تحولات خود را بازآفرینی نکند، عقب می‌ماند.^۸ امروزه دانشگاه‌های اسلامی و حوزه‌های پژوهشی و فلسفی از آغاز و پایه‌های ابتدایی تا سطح عالی تحصیلی از جهت دارا بودن منابع کهن و محتواها و دانش لازم کمبود خاصی ندارند؛ مشکل اساسی در روش‌هاست که از محوری‌ترین آنها مقوله پژوهش است که متأسفانه از آغاز نمو کودکان نهادینه نمی‌شود. این مسئله تمام رشته‌های تحصیلی دانشگاهی در عرصه معارف اسلامی و تمام مقاطع و دوره‌ها را در بر می‌گیرد.

سعی ما در این نوشتار تعریفی دقیق از نظام پژوهشی با رویکرد به مقوله دین‌محوری و پرداختن به مؤلفه‌های نظام پژوهشی است. امروزه به اصول و دستورالعمل‌های پژوهشی و تحقیقاتی از منظر اخلاق و پاسداری از انسان به عنوان موضوع تحقیق نگریسته می‌شود و بسیاری از مراکز علمی، تحقیقاتی و دانشگاهی برای تجدید نظر در مطالعات و روش‌های خود کمیته‌های ضربتی ایجاد کرده‌اند.^۹ این مهم در حوزه‌های معرفتی، فلسفی و پژوهشی لازم است؛ چراکه به قول جان دیوئی^{۱۰} پژوهش عبارت است از فرآیند جست‌وجوی منظم برای رسیدن به حقایق مناسب با لحاظ تحولات زمان. بنابراین پژوهش فرایندی است که از طریق آن می‌توان درباره ناشناخته‌ها به جست‌وجو پرداخت و مهم‌تر اینکه درباره آن شناخت لازم را کسب کرد که البته مدام نیازمند روش‌شناسی و رعایت زمان هستیم تا به غنی‌سازی خود مقوله پژوهش بپردازیم.^{۱۱}

بیان مساله

ابن سینا در رساله معراجیه پندی را از زبان مصطفای حق ﷺ خطاب به مرتضای دین نقل کرده است^{۱۲} که چنین است:

یا علی، اذا عَتَى النَّاسُ اَنْفُسَهُمْ فِي تَكْثِيرِ الْعِبَادَاتِ وَالْخَيْرَاتِ فَانْتَ عَن نَّفْسِكَ فِي ادْرَاكِ الْمَعْقُولَاتِ حَتَّى تَسْبِقَهُمْ.^{۱۳} ای علی، اگر خواهی از همه مردم در بزرگی پیشگیری راه دانش و خردورزی پیش گیر. آنگاه که دیگران خود را فقط به عبادت مشغول دارند، تو خویشتن را در راه درک معقولات به تکاپو انداز.

فهم حقیقت و فلسفه وجود و میل به کمال از مهم‌ترین گمشده‌های بشری در طول تاریخ بوده و هست و بشر راه‌ها و ابزارهای متعددی را به کار بسته است تا به این مهم نائل گردد.

در این عرصه، دو امر بسیار مهم است: یکی توان علمی، دیگری روش رسیدن به آن. هریک از این دو مرحله از مسائل بسیار مهم نظام‌های آموزشی است؛ به‌ویژه در حوزه علوم دین، فلسفه معارف اسلامی که باید امور فرازین و نیازهای معنوی بشر را پاسخ دهد. جوامع بشری در هریک از این دو عرصه، راه‌های متعددی را پیموده و شیوه‌های گوناگونی را به کار بسته‌اند. جوامع موفق آنهایی هستند که روش مند و هدف‌مند حرکت کرده و روز به روز برای تکامل و روش‌های جدید و کارآمد، سرمایه‌گذاری مناسب و جرات‌تغییر و اصلاح را به خود داده‌اند.

برخی از نهادهای آموزش عالی اسلامی همچون ربع رشیدی، رصدخانه مراغه، مدرسه نظامیه، مدرسه مستنصریه، جامع الازهر، بیت الحکمه، دارالعلم‌ها و نیز بسیاری از روش‌ها و نظام‌های آموزش عالی رایج در حوزه‌های علمی و فلسفی اسلامی منشأ و الهام‌بخش دانشگاه‌های بزرگ غربی، به ویژه در اواخر قرن‌های دوازده و سیزده میلادی بوده است. همچنین بسیاری از علوم تجربی و دانش‌های کاربردی و ریاضیات و نجوم در آثار و فعالیت دانشمندان بزرگ اسلامی همچون جابر بن حیان، زکریای رازی، فارابی، ابن هیثم، ابوعلی سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و غیاث‌الدین جمشید کاشانی ریشه دارد.^{۱۴}

ضرورت پژوهش روشمند در نظام تعلیم و تربیت دینی

برکسی پوشیده نیست که تازگی و نامیرایی آثار دانشمندان بزرگ اسلامی وامدار «تحقیق ژرف» و «روشمند» آنان است. براین اساس نقش انکارناپذیر روش در تحقیقات علمی روشن و این نکته آشکار می‌شود که هر جامعه علمی، اگر در کارآمد کردن روش خود ناتوان باشد رو به افول خواهد رفت. حوزه علوم دین و معارف اسلامی که دانشگاه بزرگ تاریخی و دینی است، از این امر مستثنی نخواهد بود و با وضعیت فعلی و گرایش یا محدود شدن به چند روش نمی‌تواند برای آینده و دنیای متحول امروز سخن‌های نو داشته باشد. البته نباید فراموش کنیم که ساختار تشکیلاتی - به ویژه تا پیش از تحولات اخیر - در

غایت سادگی و کارآمدی بوده است. این ساختار را می‌توان ترجمان آموزه‌های دینی و فلسفی در زمینه هویت و جوهره الهی و علم و ضرورت پارسایی و پرهیز از تجمل و وارستگی عالمان دانشگاه دینی و ضرورت سودمندی علم و خدمت عالمان به جامعه دانست. عالمان دینی در قلمرو نفوذ علمی و معنوی خود، دست به تأسیس مراکز آموزشی می‌زدند و سیاست‌ها و برنامه‌ها و مدرسان را هم خود برمی‌گزیدند؛ با وجود این، اغلب حوزه‌ها از نظر محتوا و روش الگویی واحد- اگر چه نامدون - تبعیت می‌کردند. حوزه‌ها در اغلب موارد تحت حمایت مالی و معنوی یک مرجع تقلید قرار داشتند (خامنه‌ای، ۱۳۶۵). ولی حالا زمانه متطور و متحول شده و بازنگری در ساختارهای آموزشی و پژوهشی آن حائز اهمیت فراوانی است. مدارس باید متحول شوند و دانشگاه‌ها متطور و حوزه‌ها بالنده‌تر و لذا بازکاوی ابعاد و شاخصه‌ها امری ضروری است.

واژه کاوی

واژه پژوهش و پژوهیدن یعنی واری کردن واقعیت، به حقیقت امری رسیدگی کردن^{۱۵} و بررسی و رسیدگی کردن و بازجوئی کردن (فرهنگ قریب) آمده است. این واژه بیشتر تحت عناوین «تدقیق» و «فحص» و مشابه به آنها استفاده می‌شده است.^{۱۶}

شاید بد نباشد به شیوه ارسطویی، سخن درباره تحقیق را از تعریف آن آغاز کنیم. اما آیا همان مشکلات و موانعی که بر سر راه تعریف علم است، تعریف تحقیق را نیز دشوار نمی‌کند؟

گفته‌اند علم را نمی‌توان تعریف کرد؛ زیرا همه چیز در پرتو آن روشن و تعریف می‌شوند، چگونه می‌توان برای علم تعریفی آورد که از او روشن‌تر و معرف آن باشد؟ اما اگر به شرح الاسم و تعریف لفظی قانع باشیم، تحقیق یعنی «ردیابی و مواجهه حقیقت جویانه با واقعیت‌های طبیعی و قراردادی است» و نظام پژوهشی، فرایندی است که این رویارویی و مواجهه را تسهیل می‌کند. از آنجا که پژوهش در حوزه علوم دین، هم از نوع مواجهه با طبیعیات تکوینی است و هم از سنخ رودرویی با اعتبارات تشریحی، دین، مجموعه‌ای قدسی از اعلان «هست‌ها» و ابلاغ «بایدها» است. محقق علوم دینی و نظام تعلیم و تربیت اسلامی میان «هست» و «باید» در رفت آمد است و آن دو (هست و بایدها) دو سر

حلقه تحقیق‌اند. اینکه پژوهشگر علوم دینی و فلسفی بداند در کجا ایستاده است و زمینی که باید بکاود چه نوع سنگ و خاکی دارد، و ابزار او برای حفاری و کاوشگری چیست، پیش شرط همه پیش‌نیازهای تحقیق است.^{۱۷}

سؤالات اصلی

در حوزه علوم دین و معارف اسلامی بیش از این نیز، باورمندی به اصل تحقیق و ضرورت آن همواره وجود داشته و این همان چیزی است که امروزه نیز بدان اعتقاد راسخ هست و شاید رویکرد عطشناک امروزین مطالعات دینی و فلسفی به مقوله پژوهش و روشمند کردن آن بیانگر این مدعاست. اما پرسش‌های اصلی این است که:

۱. مؤلفه‌های اصلی نظام پژوهشی کارآمد با رویکرد به نظام و گستره علوم دینی کدام است؟

۲. چه الگوهایی می‌توان برای نظام پژوهشی کارآمد نظام معارف اسلامی ارائه داد؟

سؤالات فرعی

۱-۱. نظام پژوهشی فعلی در گستره معارف اسلامی و فلسفی چگونه است؟ (آسیب‌شناسی ساختار)

۲-۱. نظام شایسته و بایسته پژوهشی کدام است؟ (زمینه)

۲-۱. الگو یا الگوهای مناسب نظام پژوهشی کارآمد کدام‌اند؟

۲-۲. مؤلفه‌های اصلی خط‌مشی‌گذاری نظام پژوهشی کارآمد کدام‌اند؟

تعاریف:

نظام: شامل پیکره یا مجموعه‌ای از عوامل انسانی و مادی است که به‌منظور هدفی خاص کنار هم قرار دارند و تعامل پیوسته و مشترکی در طول زمان دارند.^{۱۸}

نظام پژوهشی:^{۱۹} بخش عمده‌ای از عوامل انسانی (انسانی و مادی) یک سازمان یا نظام که توان خود را برای قانونمند کردن پژوهش و یادگیری تحقیق صرف کرده و دارای آیین‌نامه، دستورالعمل و فرایند شفاف تعریف شده‌ای باشند.^{۲۰}

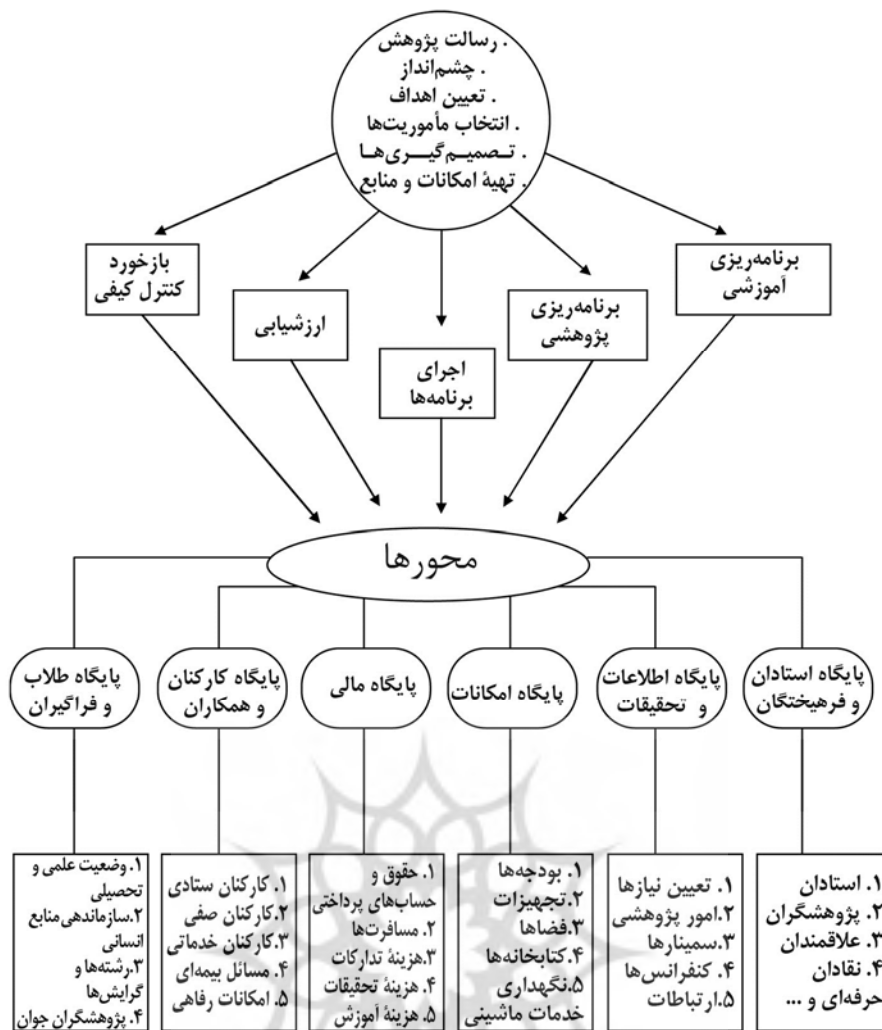
نظام پژوهشی: طراحی ساختار پژوهشی کارآمد و ایجاد چارچوب جامع با وظایف اصلی و فرعی با نوعی سازماندهی که به درجه‌ای از رسمیت، پیچیدگی و تمرکز نیز عنایت

داشته باشد^{۲۱} و هدف آن فراهم کردن شرایط پژوهش ساخت‌مند از طریق شکستن وظایف اصلی سیستم به وظایف فرعی و سپس وظایف فرعی به پست‌ها و واحدهای دقیق تا نوعی تقسیم کار به‌وجود آید (تفکیک)^{۲۲} و سپس از طریق هماهنگی، همکاری لازم برای دست‌یابی به هدف مشترک فراهم گردد (ترکیب).^{۲۳}

نظام پژوهشی: از نظر نگارنده نظام پژوهشی حوزه معارف دینی ابعاد وسیع‌تری را در برمی‌گیرد و یک حوزه و جزیره‌ای جدا فرض نمی‌گردد که در کنار سایر بخش‌ها یا معاونت‌ها قرار داشته باشد، بلکه نظام پژوهشی شامل اشتراک مساعی و همگامی و همراهی کلیه بخش‌های آموزش، پژوهش، بخش‌های فرهنگی، اداری و مالی و حتی عمرانی یک سازمان یا حوزه علمی - دانشگاهی و تحصیلی بمنظور فراهم کردن بستر لازم برای نهضت تولید علم و جنبش پژوهش و محصول‌گرایی علمی است برای به روز شدن دانش و پاسخ به نیازهای عصری، نسلی و فراعصری - فرانسلی موجود، از طریق تربیت نیروی پژوهشگر در معارف دینی با هدف:

۱. جهت دادن به پژوهش‌های کارآمد دینی؛
  ۲. غنی‌سازی آموزش‌های مهارتی^{۲۴} در کنار مبانی نظری دینی و فلسفی؛
  ۳. بسترسازی مناسب برای محققان و حمایت‌های لازم از آنان.
- لذا طبق این تعریف نظام پژوهشی محصور در حوزه پژوهشی یا معاونت پژوهشی نیست که بگوییم بخشی متولی آموزش است و بخشی متولی پژوهش، بلکه در شرایط فعلی مقوله پژوهش فراتر از حوزه تعریف شده خویش بر کل سیستم، از کل سیستم و در کل سیستم تعریف می‌شود؛ زیرا اگر در همان آغاز آموزش و پایه نخست تحصیل پژوهش حضور نداشته باشد، صرفاً افراد دانشور دانشمند و دانش‌مدار تحویل می‌دهیم. حال اینکه روش‌مندی و پژوهیدن از همان آغاز تحصیل شروع می‌شود؛ لذا به قول میگر «معلم و مدرس برجسته و پژوهشگر پژوهش‌مدار طراح حرفه‌ای سؤال است» و کلاس‌های پرسؤال و دوطرفه که درگیری ذهنی در آن رایج است روحیه پژوهش و پژوهش‌مداری را تقویت می‌کند.
- حال با توجه به تعاریف ارائه شده از نظام پژوهشی الگوی پیشنهادی ذیل ترسیم می‌گردد.

نظام علمی روش تحقیق

شکل (۱) نمودار پیشنهادی نظام پژوهشی در حوزه معارف اسلامی

«کرلینجر» در کتاب بنیان های تحقیق پژوهش را با «کاربرد روش علمی» مربوط می داند و در جای دیگر از همان کتاب، روش علمی را هدفمند، منظم و طراحی شده، تعریف می کند.^{۲۵} از نظر برخی دیگر از صاحب نظران، تحقیق به تجزیه و تحلیل و ثبت عینی و نظام مند مشاهدات کنترل شده تعبیر می شود که در نتیجه آن «امکان دارد قوانین کلی، اصول یا

نظریه‌ها پرداخت شده و به پیش‌بینی یا احتمالاً به کنترل نهایی رویدادها بینجامد.^{۲۶} مؤلفان دیگری وجود دارند که پژوهش را نظم روشمند علمی شمرده‌اند.^{۲۷} نیز در بعضی از منابع روش تحقیق در علوم اجتماعی پژوهش «فرایندی به منظور کشف پیامدهای اعمال انسان تعریف می‌شود.^{۲۸} چنان‌که ملاحظه می‌شود، مؤلفان و صاحب‌نظران در تعریف مفهوم تحقیق و نظام پژوهش هریک به جنبه خاصی توجه داشته‌اند. در عین حال، بین تعاریف مختلف از پژوهش، می‌توان به وجوه مشترکی دست‌یافت و از مجموع آنها چنین نتیجه گرفت که نظام پژوهش، به فرایندی از مجموعه تلاش‌های طراحی شده و سازمان یافته اطلاق می‌شود که از طریق کاربرد روش‌های علمی به منظور کشف پدیده معین یا توصیف چگونگی آن، شناخت روند تغییرات و ریشه‌یابی در زمینه مشخص، انجام می‌پذیرد.

پژوهش به طور معمول مطالعه - پویش و کاوش در خصوص موضوع معین یا پدیده‌ای مشخص است با رویکرد به کشف پدیده، موضوع و یا جنبه جدیدی از آن.^{۲۹} آنچه به عنوان تعاریف ارائه شد، در حقیقت مجموعه توصیف‌ها و تأکیدهای صاحب‌نظران و مؤلفان معروف، درباره پژوهش یا نظام تحقیق است که به چند نمونه از آنها اشاره شد. ولی با توجه به اینکه آموزش از طریق ارائه تعاریف، ممکن است به قالب‌اندیشی بینجامد و ما را از محتوا دور کند، مناسب است به مشخصه‌های پژوهش روشمند با رویکرد به حوزه معارف اسلامی بپردازیم.^{۳۰}

مشخصه‌های نظام پژوهش

در برخی منابع، از نظام پژوهش با عنوان «مدیریت در پژوهش» یاد شده است. باید در نظر داشت که مدیریت تنها جنبه فرایندی را در برمی‌گیرد و چنین تعبیری، از آن حکایت دارد که به کلیه ابعاد تحقیق توجه نشده است. همچنین این نکته حائز اهمیت است که مفهوم مدیریت در گرایش‌های مربوط به ارتباط با دیگران خلاصه می‌شود؛ در صورتی که نظام پژوهش بینشی است که از ماهیت کار پژوهش و اشتغال به آن ناشی می‌شود و بر رفتار و نگرش پژوهشگران و روند پژوهش اثر می‌گذارد. به هر حال مشخصه‌های نظام پژوهش را می‌توان چنین برشمرد:

تکامل‌گرایی

نظام پژوهش زمانی ضرورت می‌یابد که آگاهی از ماهیت و ابعاد مسائل و راه‌حل‌های مربوط به آن، به عنوان یک نیاز مطرح گردد. که این مهم در حوزه معارف اسلامی و فلسفه و معارف دینی به خوبی شهود است.

به عبارت دیگر، پژوهش تلاش آگاهی جویانه‌ای است که معمولاً به دنبال اعتقاد به کامل نبودن معلومات به آن متوسل می‌شوند و در حقیقت نفس توسل به پژوهش، اعتراف به کامل نبودن آگاهی را دارد.^{۳۱} با تأمل در این نکته، می‌توان دریافت که لازمه پژوهش، اعتقاد به بازشناسی مسائل و پدیده‌هاست و پژوهشگرانی که از فرهنگ پژوهش برخوردارند از کنار مسائل به سادگی می‌گذرند. بنابراین، افرادی که تصور می‌کنند به علم نهایی رسیده‌اند و حاضر نیستند در صحت شناخت‌های خود تردید داشته باشند، از فرهنگ تحقیق به دورند و حتی در صورت آگاهی از روش‌های تحقیق، نمی‌توانند در پژوهش‌ها از موضع‌گیری‌های محققانه برخوردار باشند.

پرهیز از مطلق‌انگاری

اعتقاد به شناخت علمی و بازشناسی پدیده‌ها، ایجاب می‌کند که پژوهشگر از مطلق‌گرایی بپرهیزد. اساساً فرهنگ و نظام پژوهش و تلاش‌های آگاهی جویانه‌ای که از طریق انجام پژوهش به عمل می‌آید، با باورهای مطلق‌گرایی منافات دارد. بر همین اساس، افرادی که در چارچوب مطلق‌گرایی گرفتار آمده‌اند، هرگز نمی‌توانند از تفکر پژوهشی برخوردار باشند. البته این مهم در خصوص بخش‌های تعبدی دین مصداق ندارد.

ماهیت تحقیق و آگاهی از اثرگذاری متغیرها و از جمله متغیرهای وابسته به زمان، مکان، موقعیت و شرایط موجود در وقوع رویدادها، ما را بر آن می‌دارد که اصل نظام‌مندی ارزش‌ها در فرهنگ تحقیق را بپذیریم. این مسئله یعنی قاعده نظام‌مندی در حوزه علوم دین و معارف الهی ارزشی دوچندان می‌یابد.

اعتقاد به تحول

با تأمل در اصولی که در بندهای یک و دو به آنها اشاره شد، می‌توان نتیجه گرفت که نظام پژوهش بر مبنای اعتقاد به تغییر و تحول در پدیده‌ها و رویدادها و زمان استوار است و همواره برای نیازهای گوناگون زمانی و عصری پژوهش ارزش متواتر پیدا می‌کند. اصولاً

افرادی که نگرش ایستا دارند و آموزش‌ها را غیر قابل تغییر و ثابت می‌پندارند، نمی‌توانند بینش محققانه و تاب نظام پژوهشی کارآمد را داشته باشند.

مطالعه ارتباط بین پدیده‌ها

در نظام پژوهشی کارآمد توجه به اثرگذاری پدیده‌ها بر یکدیگر و دقت در چگونگی و ماهیت ارتباطات و تحول آنها، جایگاه ویژه‌ای دارد و محقق به تبع هدف‌هایی که در پژوهش به دنبال آن است، معمولاً به دیدگاه‌های ارتباط‌جویانه، گرایش دارد و از طریق ارتباط است که محققان به جامع‌بینی روی می‌آورند و در برخورد با مسائل به همه جوانب توجه می‌کنند؛ زیرا آبشخور آنها یک نظام جامع و جامعیت گراست.^{۳۲}

اعتقاد به آزادی

اعتقاد به آزادی فکر و اندیشه‌ورزی معقول و پویا، یکی دیگر از مشخصه‌های نظام جامع پژوهشی است که محققان به تبع ماهیت پژوهش، به آن روی می‌آورند. در حقیقت تشخیص دقیق و نتیجه‌گیری صحیح، در شرایطی حاصل می‌شود که محقق بتواند از هرگونه گرایش فکری و سوگیری بپرهیزد. تأکید بر این نکته که محققان نباید در اثبات فرضیه‌های خود تعصب کور داشته باشند، از ضرورت موضع‌گیری بی‌طرفانه پژوهشگران و لزوم فراغت آنان، از حصارهای معین فکری ناشی می‌شود و این مسئله در یک نظام پژوهشی قاعده‌مند اتفاق می‌افتد.

انعطاف ذهنی

گرایش‌های مربوط به بازشناسی پدیده‌ها موجب می‌شود که محققان از انعطاف ذهنی برخوردار باشند، به طوری که در صورت نیاز و با توجه به نتیجه بررسی‌ها و مطالعات، تجدید نظر در پندارها و تصورات خود را به آسانی بپذیرند. اصولاً باید توجه داشت که فرهنگ پژوهش، با درگیری و ستیزهای مصرانه تفاوت دارد و محققان به تبع پژوهش و ماهیت اشتغال خود، معمولاً ظرفیت پذیرش و انعطاف بیشتری دارند و این مهم از ارکان نظام پژوهشی کارا و اثربخش است.

علم باوری

یکی دیگر از جنبه‌های مهم نظام پژوهش در حوزه معارف دینی، در گرایش مربوط به علم‌گرایی آن نهفته است. محقق در این رویکرد در تلاش برای شناخت دقیق و همه‌جانبه

پدیده‌ها، معمولاً به ریشه‌یابی روی می‌آورد؛ به عبارت دیگر در بررسی معلول‌ها پیوسته در صدد جست‌وجوی علت می‌باشد. همین گرایش به ریشه‌یابی و علت‌جویی است که موجبات هم‌سویی و سازگاری محقق با سایر فعالیت‌های علمی را فراهم می‌آورد. لذا محقق با اعتقاد به این امر که با انجام پژوهش، مسیر علم را می‌پیماید، ضمن احترام به سایر دستاوردهای علمی، درصدد آن است که از دیگر نتایج و یافته‌های دانش بشری برای تکمیل کوشش‌های خود برخوردار باشد. از این‌رو پژوهشگران در استنتاج‌های خود به استدلال‌های علمی متکی‌اند.^{۳۳}

تجربه‌باوری

تأکید بر این نکته که در یک نظام پژوهشی توسعه یافته و در پژوهش، مراجعه به پیشینه مطالعاتی موضوع مورد نظر ضرورت دارد، بیانگر آن است که پژوهش، نوعی تلاش تکمیلی محسوب می‌شود که طی آن مطالعات قبلی کامل‌تر می‌گردد، پس اگر پژوهش را یک نفر انجام داده باشد، باز نمی‌توان آن را کار فردی تلقی کرد؛ زیرا کوشش‌ها و یافته‌های پژوهش‌های قبلی را به همراه خود دارد.^{۳۴}

باید در نظر داشت که اصولاً پژوهش کار گروهی به شمار می‌آید و محققان تحت تأثیر اشتغال گروهی، معمولاً افرادی هستند که در ارتباطات اجتماعی و در اجرای وظایف جمعی، توفیق افزون‌تری دارند و بیشتر از کسانی که با فرهنگ پژوهش بیگانه‌اند، به کار گروهی روی می‌آورند و نباید انزواگرایی را با روحیه تحقیقاتی مربوط دانست؛ گرچه برخی تحقیقات فردی جایگاه ویژه‌ای در یک نظام پژوهشی دارند.

افکار و اندیشه‌ها

باید در نظر داشت، تلاش تحقیقاتی در نظریات پژوهشگر خلاصه نمی‌شود و دیدگاه‌های پژوهشی، مانند جریانی هستند که از فردیت محققان بالاتر می‌روند.^{۳۵} این مهم در تحقیقات مرتبط به حوزه دین و معارف اسلامی و تعلیم و تربیت دینی و مذهبی محسوس است. پژوهشگران معمولاً در تلاش‌های مطالعاتی خویش، به جریانی از افکار می‌اندیشند که عامل را پشت سر گذاشته است. به بیانی واضح، محقق نه به متفکران، بلکه به سیر تفکرات می‌اندیشد؛ همان‌گونه که امام علی علیه السلام نیز می‌فرماید:^{۳۶} به گفته بنگر نه به گوینده آن.^{۳۷} چنین گرایش شغلی، ایجاب می‌کند که محققان به روند مسائل بیندیشند و دیدگاه‌های خود را در

افراد محدود نکنند. برای مثال، در توجه به مسائل اداری، پژوهشگر به مدیریت می‌اندیشد نه به مدیر یا در مسائل مدیریت آموزشی او، به این نکته عنایت دارد که جریان رهبری از خود رهبر فراتر می‌رود.

به عبارت موجز، ماهیت پژوهش ایجاب می‌کند که محققان از نظرگاه نظام‌مند برخوردار باشند و به جای آنکه در نشانه‌های راه گرفتار آیند، به خود راه بیندیشند. فراموش نکنیم که تحقیقات، راه تکامل اندیشه، و تولید دانش را هموار می‌سازند. توجه به این رسالت موجب می‌گردد که به ضرورت رویکرد پژوهش به تولید اندیشه، اهمیت بیشتری بدهیم. به منظور حصول درک بهتر درباره تولید اندیشه، به نظر می‌رسد شناخت ویژگی‌های اندیشه انسان به مطالعه کنندگان این بحث یاری رساند.^{۳۸}

مدیریت دانایی‌محور در نظام پژوهشی کارآمد

روش‌های ناکارآمد، همان‌طور که الیور رندل هولمز^{۳۹} یک قرن پیش گفته، می‌توانند به وضع قوانین بد یا نتایج نامناسب منجر شوند. اما پرسش‌های بزرگ و مطالعات روشمند اغلب خاستگاه پیشرفت‌های بزرگ در علم‌اند. اسرار سر به مهر به علم‌انگیزه و جهت می‌دهند. دست‌اندازهای جاده شناخت علمی نه چاله‌هایی برای پرهیز، بلکه فرصت‌هایی برای بهره‌برداری‌اند.^{۴۰}

دیوید گراس^{۴۱} برنده جایزه نوبل فیزیک در سال ۲۰۰۴ می‌گوید: «پرسش‌های بنیادی علایم راهنمایی هستند؛ آدم را برمی‌انگیزند. یکی از خلاق‌ترین خصیلت‌هایی که یک پژوهشگر می‌تواند داشته باشد توانایی طرح پرسش‌های درست است.» و یک نظام پژوهشی کارآمد نیز خالق فرصت‌هاست و زمانی به مرزهای موفقیت دست می‌یابد که زمینه ظهور استعدادها و توانایی‌ها را فراهم سازد. بزرگ‌ترین فتوحات علم در مرزهای آن حاصل می‌شوند؛ یعنی در فصل مشترک میان نادانی و دانایی که همان جایی است که ژرف‌ترین پرسش‌ها مطرح می‌شوند. برای ارزیابی وضعیت کنونی پژوهش هیچ راهی وجود ندارد بهتر از فهرست کردن پرسش‌هایی که علم نمی‌تواند به آنها پاسخ دهد. به قول گراس «جهل است که به علم شکل می‌دهد». هرچند گاه بعضی‌ها به این باور می‌رسیدند که علم تمام چاله‌ها را پر کرده، راه‌ها را هموار ساخته و به جهل پایان داده است. از طرفی نیز در دنیای پرشتاب کنونی براساس فلسفه و جهان‌بینی جدید بشری، تحقق توسعه جهان شمول و کارساز مبتنی بر استقرار مدیریت دانایی‌محور است. در نظام‌های دانایی‌محور،

حقیقت عنصر محوری توسعه تلقی شده و اتکای اصلی به همگانی کردن و انتشار دانش نو و توانمندسازی و ارتقای کرامت‌ها و مهارت‌های ارزشمند است. از این رو تداوم حیات نظام‌ها در گرو یادگیری مستمر و برنامه‌ریزی مطلوب برای تربیت و بهسازی منابع انسانی کارآمد و ساختارهای مدیریتی منعطف و توانمندسازی است. گام نهادن در مسیر چنین توسعه‌ای نیازمند ایجاد زیرساخت‌های اصلی همانند اطلاع رسانی عمومی، ایجاد عزم ملی، تربیت محققان و مدیران و کارشناسان مجهز به مفاهیم توسعه جدید و تجهیز نیروی انسانی مورد نیاز برای عملیاتی و مدیریت کردن آنهاست. مدیریت پژوهش در راستای چنین هدفی حرکت می‌کند و چارچوب طرح نظام پژوهشی و مطالعات راهبردی پژوهشی حوزه معارف اسلامی که جایگاهی اساسی در نظام دینی و فلسفی ما دارد، به شرحی که در پی خواهد آمد پیشنهاد می‌گردد.

مأموریت نظام پژوهشی

مأموریت نظام پژوهشی عبارت است از طراحی، برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت بر اجرای فرایند پژوهش و توسعه منابع انسانی متناسب با الزامات طرح نظام پژوهشی کارآمد حوزه معارف دینی.

اهداف

اهداف اصلی نظام پژوهشی عبارت‌اند از:

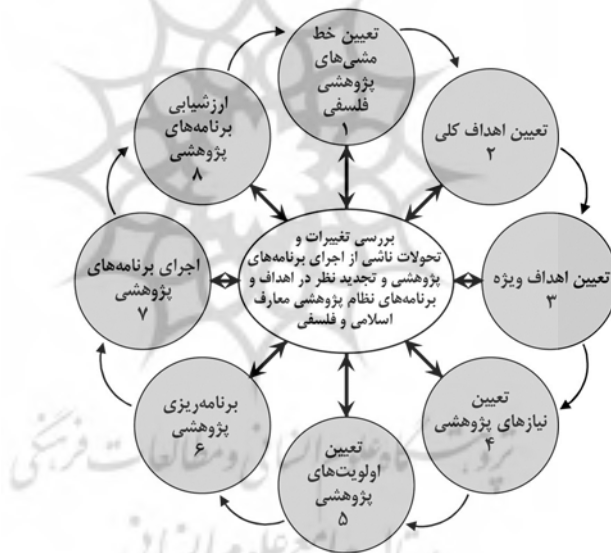
۱. آموزش و توانمندسازی منابع انسانی مرتبط با حوزه معارف اسلامی و علوم دینی؛
۲. آموزش و توانمندسازی مدیران پژوهشی در سطوح راهبردی (عالی)، اجرایی (میانی) و عملیاتی با محوریت طرح نظام پژوهشی کارآمد معارف دین و مطالعات فلسفی و الزامات آن؛
۳. آموزش و توانمندسازی کارشناسان صف و ستاد بخش‌های پژوهشی با محوریت نظام پژوهشی جامع معارف دینی و مطالعات فلسفی و الزامات آن؛
۴. تربیت مدرس برای سریان دادن آموزه‌های مورد نیاز در کلیات نظام با یک ادبیات بومی، دینی علمی، کارآمد، مشترک و متفاهم؛
۵. آموزش و توجیه عوامل کلیدی اثرگذار بر نظام پژوهشی در حوزه معارف اسلامی و فلسفه.

وظایف مدیریت پژوهش در حوزه معارف دینی

وظایف مدیریت پژوهش در حوزه معارف دین در راستای تحقق بخشیدن به اهداف مورد نظر و مأموریت محوله عبارت‌اند از:

۱. طراحی دوره‌های آموزشی در قالب برگزاری کلاس، همایش، کارگاه و نشست‌های منطقه‌ای؛
  ۲. طراحی دوره‌های آموزشی غیر حضوری (مجازی) و از راه دور؛
  ۳. نیازسنجی پژوهشی با توجه به الزامات نظام پژوهشی و نیازهای عوامل انسانی مرتبط با آن؛
  ۴. برنامه‌ریزی دوره‌های آموزشی به صورت کوتاه مدت و میان مدت براساس نیاز سنجی‌ها؛
  ۵. تربیت مدرس برای برگزاری دوره‌های مورد نیاز؛
  ۶. اجرای برنامه‌های آموزشی با استفاده از استادان و صاحب‌نظران و کارشناسان داخل و خارج؛
  ۷. نظارت بر حسن اجرای برنامه‌های پژوهشی و ارزیابی کارآمدی و اثربخشی آنها.
- امروزه متأسفانه شاهد هستیم که در مدارس و مراکز تعلیم و تربیت دین ما تعامل گاه یک طرفه است و بعد از سال‌ها و در سال‌های فرازین بحث و جدل علمی آغاز می‌شود. و یا پژوهش مورد توجه قرار می‌گیرد.

با اینکه پژوهش و جست‌وجو و ارائه ادله و براهین در دوران کمال و پختگی افراد توصیه می‌شود و استماع و التزام به آموخته‌های استاد در آغاز راه سفارش می‌شود، برای پژوهیدن و پژوهشگر شدن روح ناآرام و جست‌وجوگر از همان قدم اول باید به‌دنبال یافته‌های پنهان و فضاهای نهان باشد. این دعوی تاریخی از قبل از میلاد وجود داشته است تا جایی که به یک مناقشه تاریخی نیز اشاره می‌شود.

شکل شماره (۲) فرایند خط‌گذاری نظام پژوهشی معارف اسلامی و فلسفی

جامعیت نظام پژوهش

نظرنگارنده این است که نظام پژوهشی چیزی اعم از یک بخش در یک حوزه اندیشه و درس و بحث است و در اصل کل نظام را در برمی گیرد که نیاز مندموارد زیر است:

- تشکیلات منسجم؛

- دستورالعمل‌ها؛

- مراکز تحقیقاتی؛

- واحد مجلات علمی، شامل:

واحد سمینارهای علمی؛

واحد طرح‌های پژوهشی؛

بودجه و منابع مالی بخش پژوهش؛

مواد قابل محاسبه از بودجه پژوهشی؛

فهرست‌های مطالعاتی و شرکت در مجامع علمی داخل و خارج از کشور؛

همایش‌ها؛

امتیازات پژوهشی؛

تفاهم‌نامه تحقیقاتی؛

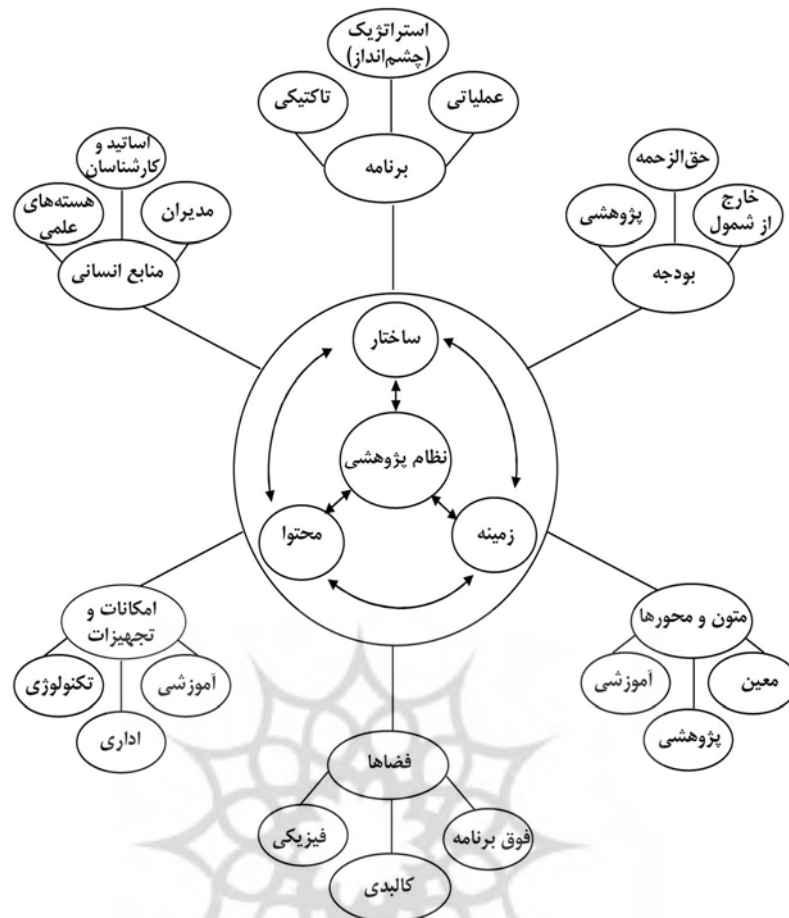
کد شناسایی و کارت ملی پژوهش؛

ارکان نظام کارآمد پژوهشی در حوزه معارف اسلامی و فلسفی

یک نظام کارآمد پژوهشی دارای شش رکن است که در مدل ذیل به تفکیک به همراه ریز مؤلفه‌ها ترسیم شده است.

در توضیح الگوی شش ضلعی ارکان نظام پژوهشی کارآمد این نکته حائز اهمیت است که نظام پژوهشی پیشنهادی در این مقاله هر چه بتواند ابعاد و بازوهای این الگو را پوشش بیشتری دهد می‌تواند موفق‌تر عمل کند؛ چراکه در روش‌های تحقیق کیفی برخلاف تحقیق کمی ارتباط محقق با زمینه و بافت اجتماعی و مفاهیم معرفتی بیشتر است؛ لذا عنایت به سه مؤلفه اصلی و محوری نظام پژوهشی در حوزه علوم دینی یعنی (ساختار، زمینه، محتوا)

و همچنین بازوهای اصلی مانند منابع انسانی، برنامه‌ها، بودجه‌های تحقیقاتی، متون و محتواها، فضاها و امکانات بسیار مهم و تعیین کننده است.

شکل (۴) ارکان نظام کارآمد پژوهشی (پیشنهادی)

در این نظام پیشنهادی تحت چتری با عنوان تحقیق کیفی و کارآمد، روش‌های تحقیق متنوعی را، که مفروضات نظری آنها در قواعدی که در حوزه علوم دین و معارف اسلامی تعریف شده است، می‌توان رقم زد. به‌طور کلی می‌توان گفت این روش‌ها به طرف سه موضع اساسی جهت داده می‌شوند: روش‌شناسی مکتبی، سنت تعاملی با مسائل روز و پاسخگویی به نیازها و تولید دانش جدید در عرصه نهضت تولید علم و جنبش نرم‌افزاری.

هریک از این موقعیت‌ها چگونگی ارتباط افراد، تجربیات، و علایق و اعمال و تعاملاتشان را با زمینه‌ای که در آن فعالیت می‌کنند، معنادار می‌کند.

نتیجه‌گیری

اهم نتایج حاصل از این پژوهش به شرح ذیل است:

۱. معارف دینی اقیانوسی از مباحث فکری، اعتقادی، فلسفی و زیربنایی است که یکی از عرصه‌های آن پژوهش است و قالب‌های روشمند در دنیای پر سؤال امروز می‌تواند پاسخگوی نیازهای مختلف آن باشد.

۲. حرکت به سمت و سوی طراحی و ارائه الگوی نظام‌های پژوهشی و تبیین مأموریت‌ها و فرایندهای آن امری ضروری و اجتناب ناپذیر است؛ زیرا دانشجویان و طلاب جوان، پویا و فعال و علاقه‌مند و شاغل به تحصیل در رشته‌های مختلف معارف دینی، قرآنی و وحیانی به روش‌های کارآمد پژوهش روز به روز رغبت بیشتری نشان می‌دهند.

۳. یکی از عوامل گسترش پژوهش روشمند در دنیای معاصر اهمیت دادن به الگوها و روش‌ها در عرصه پژوهش و در قالب نظام‌های پژوهشی است. برای بررسی مسائل، عرضه مسائل جدید، پاسخگویی به شبهات، رقابت علمی، تولید دانش، جنبش و نهضت علمی و مانند اینها به بازنگری و بازاندیشی جدی در روش‌ها و فرایندها و الگوهای موجود نیاز است.

۴. مقوله آموزش، روش تحقیق و مراحل پژوهش و شرایط پژوهشگری نیز درخور عنایت جدی است. این مهم در حوزه معارف دینی و فلسفی به خوبی تبیین نشده و برای پایه‌ها و دوره‌های مختلف آن برنامه مدون و کلاسیکی طرح نگشته است. اغلب پژوهشگران این عرصه به صورت خودجوش به این مهم پرداخته‌اند.

۵. جریان یافتن آموزش روش تحقیق در بدنه کارشناسی و سطوح فرازین تحصیلی ارشد و دکتری و حوزه معارف دینی و فلسفی به صورت علمی و کارگاهی ضرورت تام دارد.

۶. طراحی محتواهای مناسب آموزشی در این زمینه نیز حائز اهمیت است و چه بسا در برخی از مقاطع، دوره‌ها و سطوح علمی آن - خواه دانشگاهی و خواه حوزوی - به بازنگری محتوایی به دروس و مبانی آن نیاز جدی و مبرم هست و احساس می‌شود برای مقوله روش تحقیق باید دست به قلم شد و محتواهای روشی و کاربردی تولید کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. ر.ک: علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه، با همکاری محمد معین و سید جعفر شهیدی، ج ۶.
۲. ر.ک: عبدالجلیل قزوینی رازی، کتاب النقص معروف به بعضی مثالب النواصب، تصحیح جلال‌الدین محدث.
۳. ر.ک: عیسی صدیق، تاریخ فرهنگ ایران، از آغاز تا زمان حاضر.
۴. ر.ک: مهدی نخستین، تاریخ سرچشمه‌های اسلامی آموزش و پرورش غرب، ترجمه: عبدالله ظهیری،
۵. ر.ک: احمد آرام، علم در اسلام، و مهی نخستینک همان.
۶. ر.ک: میرسید حجت موحد ابطحی، آشنایی با حوزه علمی شیعه در طول تاریخ.
۷. رئیس سازمان علمی، آموزشی، فرهنگی اسلامی (Isesco) آیسکو متشکل از ۵۱ کشور عضو از کشورهای اسلامی است، نشست رباط، مراکش ۵ ژوئن ۲۰۰۵ استراتیجیه التربیه فی الدول الاسلامیه
۸. مَنْ لَمْ يَنْتَوِرْ يَتَأَخَّرْ: محمد التویجری، تعلیم الاطفال فی عالم الاسلامی، ترجمه: حسین خنیفر، ص ۱۵
9. Belmont Report, Ethical Principles and Guidelines for the protection of Human subjects of research, p30.
10. John Dewey
۱۱. عباس بازرگان، و دیگران. روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، ص ۱۷
۱۲. رضا بابائی، پیش شرط‌های پژوهش در علوم دینی، ص ۱۱۵
۱۳. غیر از ابن سینا، این روایت نیز در کتاب صراط المستقیم، حافظ ابونعیم اصفهانی در حلیه الاولیاء با اندکی اختلاف در الفاظ، آورده شده است.
۱۴. نادرقلی قورچیان، برنامه‌ریزی درسی در هزاره سوم، ص ۲۶۸
۱۵. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه
۱۶. حسن پاشا شریفی، کارگاه روش‌شناسی استانداردهای آموزشی، ص ۹۸
۱۷. احمد بیانی، روش‌های تحقیق و سنجش در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ص ۳۴.
۱۸. نادرقلی قورچیان، برنامه‌ریزی درسی در هزاره سوم، ص ۴۲
19. Reserch Disiplinear Regulation
۲۰. شیوه‌نامه معاونت پژوهشی ۱۳۷۸، ص ۲
21. Robbins, 1996, p. 335.
22. Differentization
23. Integration
24. Skills Learning
25. kerlinger, F.N (1973) foundations of Behavioral Reserch. New york.p 20
26. Best. John. W (1983) Reserch in Education. Newjersey. U.S.A. P 24
27. Avy. Dov others. (1972) Introduction to Reserch in Education. New york. U.S.A. p 90
- 28 Young P.V (1960) Scientific social surveys and Research NewJersey. P 21
- 29 Bulmer, martin and warwick. Donald p.(1993) (Ed,s). Social Research in Developing Countries Loddon: (UCL press)
۳۰. احمد بیانی، روش‌های تحقیق و سنجش در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ص ۳۲

31 Daytom C.M. and stunkard,(1997) C.L. Statistics For Problem Solving, New York: Cmc Grow — Hill
Book co: P 127

۳۲. محمدعلی طوسی، سیاست‌گذاری و خط مشی‌گذاری آموزشی، ص ۴۲

۳۳. احمد بیانی، روش‌های تحقیق و سنجش در علوم تربیتی و روان شناسی، ص ۴۴

۳۴. ر.ک: علی دلاور، روش تحقیق در علوم اجتماعی.

35. C. f. Likert, Rensis, (1974) the method of constructing an Attitude Scale, in Gary m, aranell, (Ed),
Scaling: A Source book For Behavioral seientists, (chieago: Aldine publishing Company.).

۳۶. اَنْظُرْ اِلَى مَا قَالِ وَلَا تَنْظُرْ اِلَى مَنْ قَالِ.

۳۷. محمد خوانساری، منطق، ص ۱۲۸.

۳۸. احمد بیانی، روش‌های تحقیق و سنجش در علوم تربیتی و روان شناسی، ص ۳۸.

39 O.W.Holmes

40 kerlinger1973pp121-128)

41 D.Gross

منابع

- جوادی آملی، وضعیت پژوهشی حوزه علمیه قم، خطبه‌های نماز جمعه (تهران، روزنامه ایران، دی‌ماه ۱۳۷۸)
- آرام، احمد، علم در اسلام، تهران، سروش، ۱۳۶۶
- بابائی، رضا، پیش شرط‌های پژوهش در علوم دینی، تهران، مرکز فعالیت‌ها و پژوهش‌های قرآن و عترت، ۱۳۸۰
- بازرگان، عباس، سرمد، زهره، حجازی الهه، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران، آگاه، ۱۳۷۶
- برازش، علیرضا، المعجم المفهرس لالفاظ غررالحکم و دررالکلم، ج ۲ (ذ - ع) ص ۱۳۵۲ شماره روایت (۱۰۶۳۸) تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۸
- بیانی، احمد، روش‌های تحقیق و سنجش در علوم تربیتی و روان‌شناسی، تهران، رهیافت، ۱۳۷۸
- پاشا شریفی، حسن، کارگاه روش‌شناسی استانداردهای آموزشی، تهران، وزارت آموزش و پرورش، دفتر استاندارسازی، ۱۳۸۲
- التویجری، محمد، تعلیم الاطفال فی عالم الاسلامی، ترجمه حسین خنیفر، افتتاحیه نشست خبرگان کشورهای اسلامی در کشور مراکش، مقر آیسیکو، شهر رباط ژوئن، ۲۰۰۵
- خوانساری، محمد، منطق، تهران، دفتر نشر کتاب‌های درسی، ۱۳۶۸
- دفتر طرح و برنامه حوزه علمیه قم برنامه راهبردی حوزه در مولفه‌های پنج‌گانه، قم، حوزه علمیه، دفتر طرح و برنامه، ۱۳۸۳
- دلاور، علی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، رشد، ۱۳۸۰
- دوانی، علی، سیر تشکل حوزه‌های علمیه، تهران، مجله فرهنگ و دانش، شماره اول سال اول
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، با همکاری محمد معین و سید جعفر شهیدی، ج ۶، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳
- سیگفرید، تام، آنچه نمی‌دانیم ترجمه کاوه فیض‌اللهی و سلیمان فرهادیان، تهران، دانشنامه شرق، ضمیمه علمی ۳، ۱۳۸۴
- شبللی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱
- شیوه‌نامه معاونت پژوهشی دانشگاه، تهران، واحد تحصیلات تکمیلی، ۱۳۷۸
- صدیق، عیسی، تاریخ فرهنگ ایران، از آغاز تا زمان حاضر، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲
- طوسی، محمدعلی، سیاست‌گذاری و خط‌مشی‌گذاری آموزشی، تهران، واحد علوم تحقیقات دوره دکتری، ۱۳۷۹
- قزوینی رازی، عبدالجلیل، کتاب النقص معروف به بعض مثالب النواصب، تصحیح جلال‌الدین محدث تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۸۵
- قورچیان، نادرقلی، برنامه‌ریزی درسی در هزاره سوم، تهران، واحد علوم تحقیقات، ۱۳۸۰
- کسائی، نوراله، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۳
- مقیمی، سیدمحمد، سازمان و مدیریت رویکردی پژوهشی، تهران، ترمه ۱۳۷۷
- موحد ابطحی، میرسید حجت، آشنایی با حوزه علمیه شیعه در طول تاریخ، ج ۱، اصفهان، حوزه علمیه، ۱۳۶۵
- نخستین، مهدی، تاریخ سرچشمه‌های اسلامی آموزش و پرورش غرب، ترجمه: عبدالله ظهیری، مشهد، موسسه

چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی ۱۳۶۷

الویری، محسن، *حیات فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان از حمله مغول تا روی کار آمدن صفویه*، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۳.

Avy. Dov others, Introduction to Reserch in Education. New york. U.S.A, 1972.

Belmont Report, Ethical Principles and Guidelines for the protection of Human subjects of reseach (Washington: smith sonian Institution superintendent of Documents. u.s. Government printing office), 1999.

Best, John. W, Reserch in Education, Newjersey. U.S.A, 1983.

Bulmer, martin and warwick, Donald p, (Ed, s). Social Reserch in Developing Countries Loddon: (UCL press), .1993.

Daytom C.M. and stunkard, C.L. Statistics For Problem Solving, New York: Cmc Grow-Hill Book co, 1997

Kerlinger, F.N, foundations of Behavioral Reserch, New york, 1973.

Likert, Rensis, the method of constructing an Attitude Scale, in Gary m, aranell, (Ed), Scaling: A Source book For Behavioral seientists, (chieago: Aldine publishing Company, 1974).

Stouffer, Samuel A, An overview of the Contributions to Scaling and Scale Theory, in Gary maranell (Ed), Scaling A Sourcebook for Behaviorial Scientits: Chicago, 1990.

Young P.V, Scientific social surveys and Research NewJersey, 1960.

